

לשכת רב

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות
הקמפוס

דף שבועי

פרשת נח,

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
תשע"ו

מספר

ע"ש הלנה ופאול שולמן

1140

יונה מצאה בו מנוח

אפרים חזן

בתוך סיפור המבול, על עצמתו הרבה, חורבן העולם והתחלה חדשה, בולטת התמונה המופלאה של שני שליחים בעלי כנף. האחד, העורב, המסרב למלא שליחותו והוא יוצא "יצוא ושוב עד יבשת המים מעל הארץ" (בר' ח:ז), והשליחה השנייה היא היונה, הממלאה את שליחותה שלוש פעמים. בפעם הראשונה: "ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה וישב אליו אל התבה... וישלח ידו ויקחה" (ח:ט); בפעם השנייה: "ותבא אליו היונה... והנה עלה זית טרף בפיה" (ח:יא), ובפעם השלישית: "ולא יספה שוב אליו עוד" (שם יב).

תמונה זו של היונה הנאמנה מזדהה יפה עם כנסת ישראל שנמשלה ליונה בצירי שיר השירים ובמדרשי חז"ל, וכדברי בעל התרגום לפסוק "למנצח על יונת אלם רחקים" (תה' נו:א): "לשבחא על כנשתא דישאל דמתילא ליונה שתוקא בעדן די מתרחקין מן קרויהון וחזרין ומשבחין למרי עלמא".

ציור זה של כנסת ישראל כיונה נאמנה חביב היה על פייטני ישראל בכל הדורות, ובמורשתו של גדול משוררינו בימי הביניים, רבי יהודה הלוי, קרוב לעשרים פיוטים הפותחים במילה יונה / יונת / יונים וכיו"ב.

מכל התיאורים הנפלאים של היונה-כנסת ישראל נציג את המפורסם שבכולם, מתוך הזמר לשבת "יום שבתון אין לשכוח – יונה מצאה בו מנוח", שבו כיוון המשורר אל כנסת ישראל וצייר אותה כיונתו של נח בבראשית ח:ט. המשורר לא הסתפק בציור שהעמיד בראש השיר, והוא חוזר אליו בסופו, כשהוא מסיים "כאשר נשבע על מי נח". במשפט זה שיבוץ בשינוי לשון מתוך ישעיהו נד:ט: "פי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבר מי נח עוד על הארץ". נמצא שסיפור המבול ורישומיו עוטפים את פיוטנו תחילה וסוף בבחינת "כל פרשה שהייתה חביבה על דוד, פתח בה באשרי וסיים בה באשרי" (ברכות י ע"א), ופירשו התוספות שם: "לאו דווקא פתח באשרי וסיים באשרי, אלא חתימה מעין הפתיחה". כך הופך הפייטן את סיפור המבול למעין משל למצוקות ימי השבוע ואת השבת להצלה הגדולה ולמנוח לרגלה של היונה – ישראל המיטרפת בין גלי מצוקות הגלות.

הנוסח המקביל

יום שבתון אין לשפח
זכרו פריח הניחות
יונה מצאה בו מנוח

הנוסח הנפוץ

יום שבתון אין לשפח
זכרו פריח הניחות
יונה מצאה בו מנוח

* אפרים חזן הוא פרופסור אמריטוס במחלקה לספרות עם ישראל ובמחלקה ללשון העברית, חבר האקדמיה ללשון העברית.

וְשֵׁם יְנוּחוּ יִגְיַעֲי כַח	וְשֵׁם יְנוּחוּ יִגְיַעֲי כַח	
הַיּוֹם נִכְבְּד לְבַנֵּי אֲמוֹנִים	הַיּוֹם נִכְבְּד לְבַנֵּי אֲמוֹנִים	5
זְהִירִים לְשִׁמְרוֹ אֲבוֹת וּבָנִים	זְהִירִים לְשִׁמְרוֹ אֲבוֹת וּבָנִים	
חֲקוּק בְּשִׁנֵּי לַחֹת אֲבָנִים	חֲקוּק בְּשִׁנֵּי לַחֹת אֲבָנִים	
מְרַב אוֹנִים וְאֲמִיץ כַח	מְרַב אוֹנִים וְאֲמִיץ כַח	
וּמִתּוֹף עֲרַפֵּל הָאִיר אֶפֶל	וּבָאוּ כָלֶם בְּבְרִית יַחַד	
וְעַל עַב הָרִים יוֹשְׁבֵי שָׁפֵל	נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמַע אֲמָרוֹ כְּאֶחָד	10
וּמִגְדֵּל צָרִי אֲרָאָה נוֹפֵל	וּפְתַחוּ וְעַנּוּ ה' אֶחָד	
אֵף אֲנֹכִי מִלְּאֲתֵי כַח	בְּרוּף הַנּוֹתֵן לִיעֶף כַח	
דָּרֶךְ בְּנַעַל אוֹיְבִים וְצָרִים	דִּבֵּר בְּקִדְשׁוֹ בְּהַר הַמֶּר	
וְגַם הַמַּעַד קָרְסֵלִי זָרִים	יוֹם הַשְּׂבִיעִי זְכוֹר וְשִׁמּוֹר	
וְאִזּוּ יַעֲנוּ לָךְ עַמֵּי בְּשִׁירִים	וְכָל פִּקּוּדָיו יַחַד לְגִמֹּר	15
אֵל הַמְּהַלֵּךְ עַל כַּנְּפֵי רוּחַ	חֲזַק מְתַנְּנִים וְאֲמִיץ כַח	
הָעַם אֲשֶׁר נָע וּפְצִיאָן תָּעָה	הָעַם אֲשֶׁר נָע וּפְצִיאָן תָּעָה	
זָכַר לוֹ וּפְקָדוֹ בְּרִית וּשְׁבוּעָה	יִזְכֹּר לְפָקְדוֹ בְּרִית וּשְׁבוּעָה	
לְבַל יַעֲבֹר בּוֹ מְקָרָה רָעָה	לְבַל יַעֲבֹר בּוֹ מְקָרָה רָעָה	
כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע עַל מִי נַח	כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע עַל מִי נַח	20

נושאייהם וענייניהם של שירי השבת מוגדרים וברורים. עיקרם שבחה של שבת וסגולותיה ושבחם של שומרי השבת ושכרם; גדולתם של ישראל, שהקב"ה בחר בהם מכל עם והנחילם שבת קודשו, וגדולת השבת שהקב"ה בחר בה מכל הימים והנחילה לישראל. כמו כן נידונים בשירי השבת ההכנות לשבת והכיסופים לקראתה; התפילות המיוחדות לשבת והברכות על קדושת היום, שבהן עורך המתפלל שבחה של שבת וקדושתה. אף סיפור הבריאה משמש נושא לזמירות שבת, שכן השבת היא סיומה המוצלח של הבריאה והיא זכר למעשה בראשית.

שירי השבת מתאפיינים בכך, שעניין הגאולה בא בדרך כלל בחתימתם. האומה כולה תזכה לגאולה עקב שמירת השבת על דרך מאמר חז"ל: "אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן – מיד נגאלין" (שבת ק"ח ע"א).

בתקופתנו זו, תקופת 'זמירוני השבת', הרואים אור חדשים לבקרים כמזכרות לאירועים משפחתיים, כמלווים התכנסויות שונות או כמייצגים מנהגי זמירות שבת בקהילות שונות, אנו רגילים למאות מהדורות והוצאות של קובצי זמירות, ואין אנו מעלים בדעתנו כי הסוגה המיוחדת של 'זמר לשבת' החלה במאה העשירית עם פיוטו של דונש "דרור יקרא". קודם לכן עלה נושא השבת כחלק מן הנושאים שפרנסו את הפייטנות הקדומה על פי צרכיה. משנתחדשה הסוגה החלו להיכתב זמירות לשבת באשכנז ובספרד, ומפליא הדבר כי בתקופה של מאתיים שנה – מדונש ועד רבי יהודה הלוי – לא הגיעו לדינו זמירות שבת ספרדיים, גם לא מגדולי הפייטנים. על כן בולטים שירי השבת שכתב ריה"ל.

בידינו ארבעה שירים וכולם כיסופים, געגועים ואהבה עזה לשבת ולעם ישראל. השבת תופסת מקום מרכזי בהגותו של רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי, והדבר משתקף היטב בזמירות השבת, כך למשל בפיוט "יקר יום השבת תגדיל", הלועג לאומות:

הַאֲוִמִּים אֵף דְּבַר לְשׁוֹן / לְדַמּוֹת יְמִיָּהֶם לְיוֹם קְדָשִׁי
אֲדוּם מְקַדֵּם לְיוֹם רֵאשׁוֹן / עֲרַב מְאַחֵר לְיוֹם שְׁשִׁי

.....

יְדַמּוּ עֲדִים לְעֲדִיִּים / וְהַמְתִּים אֶל הַחַיִּים

שורות אלו מעלות את האמור בספר הכוזרי (ג, ט): "הלא תראה אותן האומות אשר קבעו לעצמן יום מנוחה במקום שבת – כלום יכלו לחקותנו אם לא כאשר תחקינה צורות הצלמים את צורות בני האדם החיים?".

מיוחד הוא הפיוט "על אהבתך אשתה גביעי / שלום לך שלום יום השביעי" שכולו אהבה עזה לשבת והוא מבקש לכוון את ימי השבוע ולדלג עליהם כדי להגיע לשבת, כי אז הדובר "קרוא אלי שלחן מלפי

וְרוּעִי" והוא "זה יום מְנוּחֵי זֶה דוֹדֵי וְרַעִי". את העצמה בשיר זה יש לראות על פי דבריו של מלך כוזר על השבת והמועדים והשפעתם על ישראל (הכוזרי ג, י).

פיוטנו "יום שבתון אין לשכוח" מעלה אותם רעיונות שנזכרו לעיל ומתוכם בא הדובר לבקש על הגאולה ועל הנקמה באויב המציק. בנוסח המקובל מוקדשות שתי מחרוזות לתיאור מעמד סיני והדגשת מצוות השבת כחלק מעשרת הדיברות, תוך הדגשת "זכור ושמור". על פי סגנון הדברים ועל פי מקומו של מעמד הר סיני בשירתו של ריה"ל ובהגותו – מחרוזות אלו מתאימות בהחלט לריה"ל וליצירתו, אך הדבר טעון בדיקה נוספת (מכיוון שמקורות חשובים תומכים בנוסח המקביל, וכך גם במהדורת ירדן).

בין כך ובין כך אנו מתייחסים בעיקר לסיפור המבול, ההופך למטפורה למצוקות הגלות ולצרות היום, הכלול בשני הנוסחים. אכן רבים מציורי הלשון בשירת ריה"ל נבנים על שיבוצי מקראות במשמעות חדשה: היונה של נח היא כנסת ישראל, והיא מוצאת את מנוחתה רק ביום השבת. המילה "לא" הזכורה לקורא מלשון הפסוק במקורו והתוספת "בו" מדגישות היטב את חוסר המנוחה בימי המעשה תחת שלטון האומות, ואילו השבת היא תחום לעצמו של ניתוק מכל פעילות היום-יום אל יום מיוחד. כפי שנאמר, הסיום של השיר, הלקוח מן ההפטרה לפרשת נח, יוצר מעטפת סביב השיר והופך את סיפור המבול והמנוח למעין משל.

ביתר שאת עולה ציור היונה על רקע פרשת נח, בראש זמר אחר לשבת, אף הוא של ריה"ל:

בְּצֵל הַשֶּׁבֶת מִיְמֵי נֹחַ / מְצָאָה הַיּוֹנָה מְנוּחַ

יוֹם שָׁמְהוּ אֵל נִסְנוּ / הוּא יִנְחַמְנוּ מִמַּעֲשָׂנוּ

וּמַעֲצָבוֹן יָד הוּא מַחְסֵנוּ / וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ נֹחַ

הנה לפסוק על היונה (בר' ח: ט) נוסף פסוק אחר מבראשית ה: כט והופך את ההנמקה לשמו של נח לתיאור השבת, ואת השם "נח" עצמו לכינוי לשבת. גם בשיר זה חוזר הסיום אל הפתיחה בקישור מחוכם באמצעות הפנייה "יונה" הפותחת את המחרוזת, ובעזרת ההבטחה בסוף השיר "הנה אבקש לך מנוח". דבריה של נעמי לרות (רות ג: א) מוסבים עתה לנסת ישראל, היא היונה, ומבקשים עבורה מנוח "שלא מצאה לכף רגלה", וכן מזכיר המשפט הזה את הכתוב בפרשת הקללות: "וּבְגוֹיִם הָיָה לָא תִרְגַּע וְלֹא יִהְיֶה מְנוּחַ לְכַף רַגְלָךְ" (דב' כח: סה). הדהודים נוספים עולים משיר זה לסיפור המבול, והבולט שבהם נמצא במחרוזת שלפני האחרונה:

הִנֵּה קוֹלְכֶם מִבֵּין חוֹת / אֲשֶׁה הוּא רִיחַ נִיחוֹחַ

הִנֵּה נִשְׁבַּעְתִּי בְּיְמֵי נֹחַ / לִקְרָא לְאַסוּרִים פֶּקַח קוֹחַ

יוֹנָה, לְבָשִׂי הוֹד תִּפְאַרְתִּי / וּלְכִי אִתִּי פִּי כָּא עֵתִי

וּבְמִשׁוֹשׁ כָּל הָאָרֶץ, בְּתִי / הִנֵּה אֲבַקֵּשׁ לָךְ מְנוּחַ

תמונת קרבנו של נח העולה לרצון, "וַיִּרַח ה' אֶת־רִיחַ הַנִּיחוֹחַ" (בר' ח: כא), והשבועה כי לא יבוא עוד מבול על הארץ (יש' נד: ט) הופכים את סיפור המבול וההצלה ממנו למעין דוגמה למצוקות הגלות ולגאולה. כך גם מזדהים אסירי התיבה היוצאים ממנה למרחב עם אסירים המבקשים את הגאולה המתאחרת ואת הקץ המתמשך, ונחמתם היחידה היא השבת, שהיא המנוח והמפלט מאפלת הגלות. המחרוזת האחרונה פותחת בפנייה "יונה" ובהבטחה לגאולה וחותמת את השיר בסיומת המקראית "הנה אבקש לך מנוח". בכך מסיים המשורר כמה שפתח, ובה בעת הפסוק ממגלת רות ג: א מחבר את הקורא אל שושלת בית דוד ואל הגאולה השלמה. המבול כמשל לגלות, וההצלה ממנו כמשל לשבת ולגאולה השלמה.

לא בכדי בחר יוצר גדול כריה"ל לבנות מחצית משירי השבת שלו על ציורי המבול ועל השבועה הנחרצת בעקבותיו.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף